

ארץ-ישראל

בתקופת הברונזה התיכונה II:

יישובים ואוכלוסיה

מגן ברושי ורם גופנא

מבוא

תקופת הברונזה התיכונה (התקופה הכנענית התיכונה) II (בקירוב 1550-2000 לפני הספירה) היא התקופה העירונית השנייה בתולדות ארץ-ישראל. לאחר חורבנה המוחלט של התרבות העירונית של תקופת הברונזה הקדומה בת האלף השלישי, התקיימה בארץ תקופת-ביניים של נטישה ויישוב כפרי דליל (היא התקופה המכונה בשם תקופת הברונזה התיכונה I), ולאחריה נוסדה בארץ תרבות עירונית חדשה ושונה מקודמתה – היא תקופת הברונזה התיכונה II.¹

בחיבור קודם² ניסינו לתאר את תפוסת היישובים וגודלם בתקופת הברונזה הקדומה III-II, ולאמוד את מספר תושבי הארץ באותה עת. מאמרנו זה הוא המשך לאותו חיבור, אך כאן ניתן לנו גם לערוך השוואה של יישובי הארץ ואוכלוסייתה בשתי התקופות העירוניות הראשונות בתולדותיה. ההשוואה של הנתונים המסוכמים והמכומתים מאפשרת להסיק כמה מסקנות מעניינות באשר לאופיין של שתי התרבויות הנדונות. השטח הנדון הוא שטחה של ארץ-ישראל המנדטורית (היינו מדינת ישראל והשטחים המוחזקים), להוציא את הנגב שמדרום לבקעות ערד ובאר-שבע. בחרנו שטח זה (בערך 14,000 קמ"ר מתוך 26,000 קמ"ר בערך של ארץ-ישראל המנדטורית) לא רק מפני שניתן היה להשיג לגביו מידע מהימן, אלא גם מפני שזוהי חטיבה גיאוגרפית המאפשרת השוואה של נתוניה עם נתוניהן של תקופות אחרות.

חטיבה זו היא החבל הדרומי של המרחב הסורי-הארץ-ישראלי. שניים מגבולותיו של חבל-ארץ זה הם גבולות גיאוגרפיים-יישוביים טבעיים: ממערב – הים, ומדרום – בקעות באר-שבע וערד; אחד – הירדן – הוא גבול פנים ארצי מובהק. לא כן באשר לגבול הרביעי, הצפוני; כאן קוטע הגבול העובר באמצעו של הגליל העליון באופן מלאכותי את שלמותה של החטיבה.

לא כללנו במסגרת עבודתנו את הנגב והערבה, שהרי חבלים אלה לא היו מיושבים בתקופה הנדונה.

במאמרנו זה התייחסנו לשני השלבים של התקופה בנפרד: ברונזה תיכונה II (1800-2000 לפני הספירה) וברונזה תיכונה II ב (1550-1800 לפני הספירה).

- 1 על התקופה, אופיה, תולדותיה וחלוקתה לשלבי-משנה ראה: נ' נאמן אצל י' אפעל (עורך), ההסטוריה של ארץ-ישראל, א, ירושלים 1982, עמ' 131-173 והספרות המצוינת במאמרו (עמ' 265-269).
- 2 יישוביה של ארץ ישראל ואוכלוסייתה בתקופת הברונזה הקדומה III-II, ארץ-ישראל, יז (ספר בראור) (תשמ"ד), עמ' 147-151.

כמובן שלא כל יישובי התקופה ידועים לנו ואנו מניחים (כפי שעשינו במאמר הקודם), שסך-הכל של שטח היישובים הידועים לנו מייצג רק כ-80% מסך-הכל של שטח היישובים שהיו קיימים באותה תקופה. לדעתנו, הערכת שטח היישובים שטרם נתגלו ב-20% היא הערכה מכסימאלית, מאחר שרוב שטח היישובים הוא של יישובים גדולים ומבוצרים ורחוק להניח שיימצאו עוד הרבה יישובים מעין אלה.³ תקופתנו היא התקופה ההיסטורית הראשונה בתולדות הארץ, היינו שקיימים לגביה מקורות כתובים. מקורות אלה מעידים על קיומה של אוכלוסיה של נומדים (= נודדים) או נודדים למחצה.⁴ אין בידינו לאמוד את מספרם של תושבי הארץ הנומדים. מותר לשער שמספרם, הן המוחלט הן היחסי, לא היה גדול, שהרי התנאים הכלכליים של חברה נומדית מחייבים צפיפות אוכלוסיה נמוכה.

על שיטת החישוב של גודל האוכלוסיה

עבודתנו מבוססת על ההנחה, כי יש מיתאם חיובי וברור בין גודל האוכלוסיה לשטח היישובים, ושמתוך השוואת חברות (או מיגורי-חברה) הנוקטות בשיטות דומות של בנייה ומגורים, ניתן למצוא מקדם קבוע של צפיפות האוכלוסים.⁵ כך, למשל, ניתן להראות כי קיימת צפיפות דומה בערים המזרח-תיכוניות העתיקות של ימינו, כגון ירושלים ועכו בארץ-ישראל, דמשק וחלב בסוריה, טריפולי בלבנון, בגדד, נג'ף, חילה, כרבלה וארביל בעיראק — בכולן צפיפות התושבים הגיעה (לפני דור או שנים) ל-40-50 נפשות לדונאם.⁶

במחקר מקובלות שתי שיטות להערכת צפיפותם של יישובים קדומים: השיטה האחת (והיא מכונה לאחרונה אתנאורכיאוולוגית) היא של היקשים ליישובים 'מסורתיים' בני ימינו,⁷ והשיטה השנייה היא של ניתוח שרידיהם של יישובים קדומים. אין ספק, ששימוש משולב ומתוחכם של שתי השיטות האלה עשוי לקרבנו לתוצאות מהימנות.⁸ לאחרונה פורסמו שני מחקרים המבוססים על ניתוח מדויק של יישובים ארץ-ישראליים קדומים. ליאון מרפו, שבדק את מבני המגורים של ערד בתקופה הכנענית

3 כפי שנראה בסיכום עבודתנו, היה חלקם של יישובי הסוללה בתקופת הכרזת התיכונה II א' כ-4/5 מכלל שטח היישובים, ובשלב ב' — כ-2/3. מכאן שיעקר שטחם של יישובי הארץ היה של יישובי סוללה. אף סיכוי למצוא עוד הרבה יישובים ממין זה. בשטח היישובים שטרם נתגלו (והערכתנו — 20% מסך-הכל — היא נדיבה) כלולים בעיקר יישובים קטנים וזעירים.

4 ראה נאמן (לעיל, הערה 1) עמ' 158-160, והספרות המובאת בעמ' 268.

5 פרק זה הוא נוסח מורחב של פרק דומה שפירסמנו במאמרנו הנזכר לעיל בהערה 2.

6 על הצפיפות בערים בגדד, נג'ף, חילה וכרבלה ראה: R. McC. Adams, *The Heartland of Cities*, Chicago-London 1981, p. 350.

7 על דרכה של האתנאורכיאוולוגיה בהערכת אוכלוסיות קדומות ראה מאמרנו (לעיל, הערה 2), הערה 3.

8 בביבליוגראפיה עדכנית P.J. Watson, 'Ethnoarchaeology in the Near East', *Lette* Chicago-London 1981, p. 350. על שאר הערים ראה מאמרנו (לעיל, הערה 2), הערה 3. C. Kramer (ed.), *d'Information, Archéologie Orientale*, 5 (1982), pp. 72-79 *Ethnoarchaeology, Implications of Ethnography to Archaeology*, New York 1979

8 וראה סיכום מעניין (בצירוף ביבליוגראפיה מפורטת ועדכנית) מפורטת F.A. Schacht, 'Estimating Past Population Trends', *Annual Review of Anthropology*, 10 (1981), pp. 119-140. דוגמא נאה לשימוש משולב בשתי השיטות ראה במאמרו של סמנר בספרה של קרמר (לעיל, הערה 7) W.M. Sumner, (7) 'Estimating Population by Analogy. An Example'

הקדומה II, חישוב בדקדקנות את מספר הבתים השונים וקבע כמה נפשות התגוררו בכל מבנה בהתאם לגודלו. לדעתו, היתה צפיפות היישוב בערך בתקופה זו 20-25 נפש לדונאם. לאחרונה פרסם יגאל שילה מחקר על צפיפות היישוב בעיר הישראלית נניסה לחשב את מספר אוכלוסי הארץ באותה תקופה.¹⁰ ממחקרו ניתן להסיק מסקנה מעניינת. בשלוש הערים הישראליות שבדק היתה צפיפות הבתים דומה עד מאוד: בתל בית מרסים, שכבה A, היו 36 יחידות-מגורים בשטח של 6.8 דונאם, היינו בממוצע 5.2 יחידות לדונאם; בתל אלפרעה הצפוני, בשכבה III — 9 יחידות בשטח של 1.6 דונאם, היינו בממוצע 5.6 יחידות לדונאם; באותו אתר, בשלב מאוחר יותר של אותה שכבה, 6 יחידות בשטח של 1.2 דונאם, היינו בממוצע 5 יחידות לדונאם; בתל משוש, שכבה II, נחשפו 8 יחידות-מגורים בשטח של 1.37 דונאם, היינו בממוצע 5.8 יחידות לדונאם. המשרעת היא אפוא מצומצמת ביותר — 5-5.8 יחידות לדונאם, ומארבע הדוגמאות הללו עולה ממוצע של 5.4 יחידות-מגורים לדונאם. אחידות זו יש בה כדי לחזק את טענתנו שהובאה לעיל: בחברות דומות, שתרבות הבנייה והמגורים שלהן דומה, קיימת צפיפות מגורים קבועה.

אם נניח, שבבית ישראלי ממוצע גרה משפחה בת 5 נפשות, אז תגיע הצפיפות ל-27 נפשות לדונאם (5.4 × 5).¹¹ תוצאה זו קרובה לתוצאה שהגיע אליה מרפו. נראה לנו שלא נרחק מן האמת, אם נקבע ליישובי תקופת הברונזה והברזל בארץ-ישראל מקדם של 25 נפשות לדונאם.¹²

הסבר לרשימת האתרים ושטחי היישובים

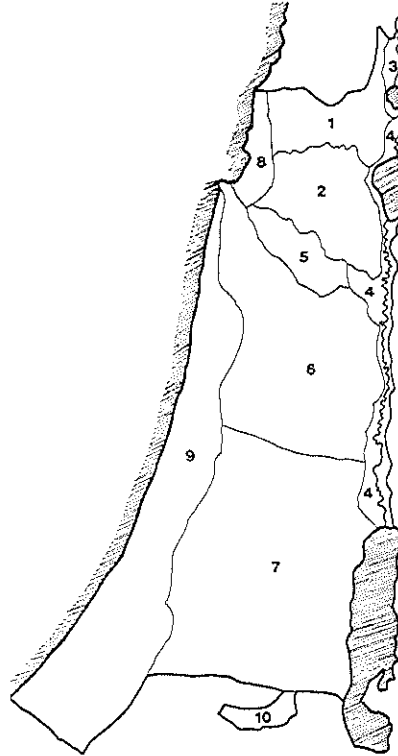
חילקנו את שטחה של ארץ-ישראל (כאמור, ללא הנגב והערבה) לעשרה חבלים גיאוגרפיים: הגליל העליון, הגליל התחתון, בקעת הירדן העליונה, עמק הירדן התיכון והתחתון, עמק יזרעאל, שומרון, יהודה ושפלת יהודה, מישור החוף, בקעות באר-שבע ועוד. האתרים בכל חבל מסודרים לפי סדר אלפביתי ולידם צוינה נקודת-הציון של האתר. בסוף הטבלה מובא סיכום כללי של השטח המיושב. בחישוב שטחם של החבלים נעזרנו בעבודתו של א"י ברור.¹³ אתרים שלא היה בידינו מידע מדויק עליהם, חילקנו לחמש קבוצות, לפי גודלם המשוער; מן הקטנים ביותר, ששטחם רק דונאם אחד עד שלושה דונאמים, ועד הגדולים, ששטחם למעלה ממאה דונאם. כל קבוצה סומנה באות כדלקמן:

L. Marfoe, 'Review of R. Amiran, Early Arad', *Journal of Near Eastern Studies*, 39 9 (1980), pp. 317-320

10 'שילה, מניין תושבי ארץ ישראל בתקופת הברזל לאור ניתוח מדגמי של תכניות הערים, שטחן וצפיפות האוכלוסייה בהן, ארץ-ישראל, טו (ספר יוחנן אהרוני), ירושלים תשמ"א, עמ' 274-282.
11 מאחר שקרוב להניח כי מדובר בבתים המאוכלסים במשפחות נוקלאריות, נראה לנו שראוי לנקוט בממוצע של 5 נפשות לבית. זהו ממוצע הנקוט בידי דמוגרפים רבים וראה F.A. Hassan, 'Demographic Archaeology', *Advances in Archaeological Method and Theory*, 1 (1978), p. 58. לשם השוואה ראוי לציין כי בארץ-ישראל של שנת 1931 היה הממוצע לבית 4.79 נפשות, כפי שעולה מן הנתונים של המפקד שנערך אותה שנה, וראה: E. Mills, *Census of Palestine, Jerusalem 1932*. הממוצעים בחבלי הארץ השונים היו קרובים מאוד לממוצע הארצי. וראה גם מאמריהם של קרמר וסמנר אצל קרמר (לעיל, הערה 7).

12 לשם השוואה, צפיפות היישוב הממוצעת ב-53 כפרים בני ימינו בחוזסטאן היא 23.1 תושבים לדונאם (המספר החציוני הוא 22.3), וראה: R. McC. Adams & H.J. Nissen, *The Uruk Countryside*, Chicago-London 1972, p. 29

13 א"י ברור, 'הארץ ותושביה במידה ובמספר בסוף 1944', ידיעות, יב (תש"ז), עמ' 103-115.

חלוקת הארץ לעשרה חבלים
(ראה בטקסט)

- א — אתרים שגודלם 1-3 דונאם (בממוצע 2 דונאם).
- ב — אתרים שגודלם 4-10 דונאם (בממוצע 7 דונאם).
- ג — אתרים שגודלם 11-49 דונאם (בממוצע 30 דונאם).
- ד — אתרים שגודלם 50-99 דונאם (בממוצע 70 דונאם).
- ה — אתרים שגודלם למעלה מ-100 דונאם.

ברשימתנו מגויים כ-400 אתריישוב וכך 44 בתי-קברות וקברים (וסימנם — ק). לא מנינו קברים של אתריישוב ידועים (כגון מגידו וכיו"ב), אלא בעיקר קברים העשויים ללמד על אתריישוב קרובים שחלקם טרם זוהה.

באשר לחלק מן האתרים, יש לנו נתונים על שלב קיומם (שלב a או b) בתוך תקופת הברונזה התיכונה, ואילו באשר לשאר האתרים, לא מסרו הסוקרים באיזה משלבי התקופה התקיימו. אותם יישובים או מסמנים בסימן x. משבאנו לחלק את האתרים לפי תקופת קיומם, היינו צריכים לקבוע כיצד לחלק את היישובים המסומנים בסימן x. לדעתנו, נכון לחלקם לפי היחסים שבין השלבים a ו-b בחבל הנידון. כך גם עשינו באשר לשטח היישובים: את שטח היישובים שאיננו יודעים להגדיר את שייכותם לאחד מן השלבים חילקנו בפרופורציה של שטח היישובים הידועים.

במקום שההערכה של שטח אתר היא בת שני מספרים (כגון 15-20 ד') נקטנו בסיכום את המספר הנמוך.

ליד כל אתר ציינו בקיצור את המקורות שמהם נשאב המידע (רשימת המקורות מובאת להלן, בסוף המאמר). במקומות שלא יכולנו להפנות למקום שנתפרסם בדפוס, הבאנו את שמות הסוקרים שסיפקו לנו את המידע. רצוננו להודות כאן לכל עמיתינו שסייעו בידינו בעין יפה: א' אורן, ד' אלון, צ' גל, מ' דותן, ג' ון-ביק, א' זרטל, אורה יוגב, י' מינצקר, י' פורת, ר' פרנקל, צ' צוק, א' רבן.

אקרית 176275	ג	x	אהרוני, התנחלות, 15.
בית גן 18602633	ק	x	עמירן, רויסה, 120.
כרכרה ח' 17082755	א	x	ר' פרנקל.
מעליא 17472699	א	x	אהרוני, התנחלות, 17-18.
סאטא 187270	ב	a+b	חדשות נט-ס (תשל"ו), 9; סג-סד (תשל"ז), 12; ע"ו (תשמ"א), 9; אורה יוגב.
עבדון 16552725	כ"ד 25	x	פראוסיניץ, אכזיב ועבדון.
צפת 197263	ק	x	חדשות ל"ג (תשל"ל), 12-13.
קדש 199279	ד' 100	x	EAE, II, 406
ראש, תל 181271	ג	a + b	עמירן, רויסה.

2. הגליל התחתון

ארמי הנקב 19352394	ד' 25	x	צ' גל.
בעינה 17582596	ב	x	צ' גל.
גת חפר, תל (משהד) 18012383	ד' 30	x	צ' גל.
דבורה ח' 18562337	ד' 10	x	צ' גל.
דהר אל משירפה 16992391	ד' 10	x	צ' גל.
דיר, ח' א- 20052295	א	b	גל, רמת יששכר, עמ' 59-60.
דנה 19482244	א	b	גל, רמת יששכר, עמ' 32.
ואדי דאוד 19902247	כ"ד 15	b	גל, רמת יששכר, עמ' 18-20.
ואדי עין אל-קצב 19772275	ב	b	גל, רמת יששכר, עמ' 29, 31.
ואויאת, תל 17892449	ד' 5	x	צ' גל.
זאב, ח' 19532276	א	x	צור, יששכר, עמ' 149, 151; גל, רמת יששכר, עמ' 32.
חבריה 16762365	ד' 6-5	x	א' רבן.
חגל, ח' 19982276	ב	b	גל, רמת יששכר, עמ' 51, 54-55.
חדיתא 19592318	כ"ד 30	b	גל, רמת יששכר, עמ' 42-44.
חנתון, תל (בדויה) 17432434	ד' 50	x	צ' גל.
חצור (חוצירה), תל 16862365	ד' 4-3	x	א' רבן.
	(מבוצר)		
יובלה 19442203	א	b	גל, רמת יששכר, עמ' 47-50.
יחמי, ח' 19852174	ב	b	גל, רמת יששכר, עמ' 46-47.
יענין ח' 17112553	ד' 20	x	צ' גל.
יפיע 17612325	ד' 50	x	צ' גל; א' רבן.
כוחל, אל- 19032295	א	x	צור, יששכר, עמ' 115.
כפר תבור 190232	ד' 10	x	צ' גל.
מסיק, ח' 19102312	ב	b	גל, רמת יששכר, עמ' 42-43.
מעיר, ח' 18832330	ד' 10	x	צ' גל.
מצפה אלות (שיח' מזיע'ית) 19992308	א	b	גל, רמת יששכר, עמ' 56, 58.
מתחם שחל, (מרגלות המתחם) 19762255	ב	b	צור, יששכר, עמ' 122-123 (עין שחל ב'); גל, רמת יששכר, עמ' 27-29.

חדשות, סא-סב (1977), עמ' 13.	b	ק	נין 18832266
צורי, יששכר, עמ' 136, 138.	x	ב	סידה, ח' 189235
צורי, יששכר, עמ' 96, 98; גל, רמת יששכר, עמ' 18, 22-23.	b	כ"ו ד'	עין-בארה 19742239
צורי, יששכר, עמ' 98; גל, רמת יששכר, עמ' 51-52.	a	ב	עין הידיד 19962218
צורי, יששכר, עמ' 64-65.	b	א	עין המורה 18252259
צורי, יששכר, עמ' 142, 144-145.	x	א	עין חודה, תל 19632322
צ' גל.	x	5 ד'	עין יבקע 16672401
צ' גל.	x	א	עין כבשן 18512390
צ' גל.	x	5 ד'	עין צפורי 1612374
א' רבן.	x	15-20 ד'	עין קסטל 17652375
צורי, יששכר, עמ' 122, 124, 128.	b	א	עין שחל ד' 19852266
א' רבן.	x	10-12 ד'	עין תימרת 17262339
צ' גל.	x	10 ד'	עינות רועים 18182353
צורי, יששכר, עמ' 130, 132-133; גל, רמת יששכר, עמ' 18, 21.	b	א	עכין, ח' 19912257
צ' גל.	x	20 ד'	עפרות, ח' 16992433
צורי, יששכר, עמ' 130.	x	ב	עקלאוי 19772275
צ' גל.	x	ב	צלמון, ח' 18592543
צורי, יששכר, עמ' 113-114.	x	א	צפצפה, ח' (ח' עין דור) 18692276
צורי, יששכר, עמ' 110-111; כהן-ארנון ועמירן, א"י, טו (תשמ"א), עמ' 207-209.	a + b	ב	קשיון, תל 187229
א' רבן.	x	3-4 ד'	ראס אל-עין 16672400
צ' גל.	x	10 ד'	רגמה, ח' 17842468
גל, רמת יששכר, עמ' 33-40; גל, א"י, טז (תשמ"א), עמ' 213-221.	b	ג	רכש, תל 194228
צורי, יששכר, עמ' 95-97.	x	א	שיח דניאל 19472241
צ' גל.	x	5 ד'	שיח' מוסה קאזם 19072488
צורי, יששכר, עמ' 137, 139.	x	א	שיח' מחמד, ח' 18912342
א' רבן.	b	20-30 ד' (סוללה)	שמשות, ח' 17322386/7
צ' גל.	x	15 ד'	תליל א- 19722374
גל, רמת יששכר, עמ' 47.	b	ב	אתר ללא שם 19742177
צורי, יששכר, עמ' 135.	b	א	אתר ללא שם 19942248
א' רבן.	x	10-20 ד'	אתר ללא שם 17502340
דיין, חולה, עמ' 22.	x	ג (סוללה)	3. עמק הירדן העליון אבל בית-מעכה 20462960
	x	א	אנפה, תל 21052869
EAE 1, pp. 313-321; י' מינצקר.	a-b	160 ד' (סוללה)	דן, תל 211294
דיין, חולה, עמ' 21.	x	א	ח' צאץ 20612923

<i>EAE</i> , II, p. 474	a-b	כ"ד 800' (סוללה)	חצור 203-204269
A.F. Albright, <i>BASOR</i> , 19(1925), p. 12	x	'ד 20-15	נעמה, תל 20592868
ק' אפשטיין, עתיקות, ז (תשל"ד), עמ' 20-13.	b	ק	קליל, תל (כפר טאלד) 21112888
דיין, חולה, עמ' 25.	x	א	ראמים, תל 20482774
4. עמק הירדן התיכון והתחתון (כולל בקעת בית-שאן)			
צורי, ב"ש, עמ' 152.	x	ב	אצטבה, תל 19832124
צורי, ב"ש, עמ' 153.	x	ק	אצטבה, תל 19772126
צורי, ב"ש, עמ' 171.	x	א	אשתורי, תל 19942113
<i>EAE</i> , I, p. 256	x	ק	בית-ירח 203-204/235-236
<i>EAE</i> , I, 212	a+b	ג	בית-שאן 197212
(סוללה?)			
צורי, ב"ש, עמ' 162.	x	א	ג'מעין, תל 2052017
ק' אפשטיין, עתיקות, ז (תשל"ד), עמ' 20-39.	a+b	ק	גנוסר 19792509
צורי, ב"ש, עמ' 194.	x	א	דדק א" 20402222
צורי, ב"ש, עמ' 168.	x	א	הובארי 20232087
צורי, ב"ש, עמ' 150-149.	x	א	זיקן, ח' 20082223
צורי, ב"ש, עמ' 142.	x	א	חוגה, תל 200213
צורי, ב"ש, עמ' 161.	x	א	חיסה 20252070
סקר תשכ"ח, עמ' 218.	b	א	חלו, תל אל- (תל אבו ספרי) 19771926
צורי, ב"ש, עמ' 196.	x	א	חמדיה 19962140
צורי, יששכר, עמ' 37; סקר תשכ"ח, עמ' 214.	x	ב	חמה, תל אל- 19731977
צורי, ב"ש, עמ' 196.	x	א	חניזר 19992143
צורי, ב"ש, עמ' 143-142.	x	א	חסידה, ח' 20002141
צורי, ב"ש, עמ' 195.	x	א	טואל, חמדיה 19922134
צורי, ב"ש, עמ' 191-190.	x	א	טירת-צבי, כרם זיתים 19952037
<i>EAE</i> , II, pp. 561-564	a+b	כ"ד 15' (סוללה)	יריחו, תל 196141
צורי, ב"ש, עמ' 151-150.	x	א	יששכר, תל 20042174
ע' איזנברג, קדמוניות, ט (תשל"ז), עמ' 109-105.	a+b	'ד 8	כיתן, תל 20432220
צורי, ב"ש, 166-165.	b	א	כפר קרנים, תל 19942035
R. Gophna, <i>Tel Aviv</i> , 6(1979), pp. 28-33	b	כ"ד 4'	כפר רופין 20322046
צורי, ב"ש, עמ' 195.	x	א	כפר רחוב 19662067
צורי, ב"ש, עמ' 192; צורי, יששכר, עמ' 35.	x	א	מגדע, תל 19352078
צורי, ב"ש, עמ' 170.	x	א	מדרס, תל 20262109
צורי, ב"ש, עמ' 148.	x	א	מופז, עין 22492015
צורי, ב"ש, עמ' 196-195.	b	ק	מזאר 20122241
צורי, ב"ש, עמ' 137-136.	x	א	מכלאה' 20322254
צורי, ב"ש, עמ' 174.	x	א	מלקוח, תל 19662011
צורי, ב"ש, עמ' 163.	x	א	מלקט, תל 20052003
צורי, ב"ש, עמ' 191.	x	א	מנטאר אל-אביאצ' 196210
צורי, ב"ש, עמ' 145.	x	א	מנטאר, אל 20222259

מסד, תל 20272073	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 159-161.
מעוז-חיים, גבעת החצבים 20322091	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 192.
מקבן 203204	ב	x	צורי, ב"ש, עמ' 193-194 ; R. Gophna, <i>Tel Aviv</i> , 6(1979), pp. 28-33
נמרוד, תל(א) 20232101	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 169.
נמרוד, תל(ב) 20242103	ב	x	שם, שם.
עוגיא א"תחתה, ח' 19481508	א	x	סקר תשכ"ח, עמ' 109.
עין הנציב 19742086	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 173.
עין נשב 19732075	ק	b	צורי, ב"ש, עמ' 174.
רעה, תל 19912049	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 167.
רחוב, תל 19702070	כ"ד 40' (סוללה)	a+b	צורי, ב"ש, עמ' 176-178 ; חדשות, עג (1980), עמ' 13.
שרדה-אליהו 19852057	א	b	צורי, ב"ש, עמ' 167-168.
שוכה, תל 19332115	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 185.
שוקק, תל 19372114	א	b	צורי, ב"ש, עמ' 185-186.
שיח' דיאב, תל א" 19081615	א	x	סקר תשכ"ח, עמ' 105 ; Glueck, <i>EEPIV</i> , p. 416
שלם, תל 19982006	ב	x	צורי, ב"ש, עמ' 163-164.
שמט, תל 20332244	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 137-138.
תרומות, תל 19652052	א	x	צורי, ב"ש, עמ' 174-175.
5. עמק יזרעאל			
אבו זריק, תל 1622267	9-8 ד' (מברצר)	x	חדשות עז (תשמ"א), עמ' 11-12.
אלרואי 16022348	א	x	א' רבן.
באר טבעון 16372354	ב	a	א' רבן.
גדעונה 18412171	א	a	צורי, יששכר, עמ' 24.
גניגר 17452301	א	a	חדשות סז-סח (תשל"ח), עמ' 75 ; א' רבן.
גנין 17832074	ב	a	פורת, שומרון, אתר 18.
דרור, ח' 16382325	א	x	א' רבן.
הזורע 16172276	9-8 ד'	a	א' רבן.
זבובה, אתר ליד 169217	ב	x	צורי, יששכר, עמ' 51.
יזרעאל, תל 18122181	ב	b	צורי, יששכר, עמ' 19-23.
יקנעם, עינות 16082299	7-6 ד' (פרבר של יקנעם)	x	א' רבן.
יקנעם, תל 160230	ה (סוללה)		
כפר יהושע 16712315	10 ד'	x	דרוקס, קבורה חתית, עמ' 213.
כפר יחזקאל, אתר ליד 18482174	א	x	צורי, יששכר, עמ' 69.
מגידו 16752213	כ"ס 60 ד' (עיר עליונה ; סוללה?)	a+b	<i>EAE</i> , III, pp. 840-845

	x	ה (עיר תחתונה)	
ללא שם 16792213	x	6-5 ד' (פרבר של הנ"ל)	א' רבן.
אל-מונדסה 16772215	x	4-3 ד' (פרבר של הנ"ל)	א' רבן.
מזרעה, אל- 17862278	x	א	צורי, יששכר, עמ' 55; א' רבן.
מעמר, תל (תל עמר) 159237	a+b	ב (סוללה)	א' דרוקס, עתיקות ח (תשמ"ב), עמ' 1; ; <i>EAE</i> I, p. 23
מקלעתה 16412267	x	6-5 ד'	א' רבן.
מרחביה 17912235	x	4-3 ד'	א' רבן.
סיפן, תל 16882316	x	5-4 ד' (מבוצר)	א' רבן.
ע'אבה א'תחתה 16382237	x	4-3 ד'	א' רבן.
עדשים, ח' 17922271	b	20-10 ד'	א' רבן.
עין-חרוד, אתר ליד(א) 18622176	b	א	צורי, יששכר, עמ' 67-68.
עין-חרוד, אתר ליד(ב) 18622171	x	א	צורי, יששכר, עמ' 67-68.
עין יזרעאל 18192182	x	א	צורי, יששכר, עמ' 19-20.
עין לבנה 16102295	x	4-3 ד'	א' רבן.
עפולה 9-17752236	x	ד	א' רבן; ; <i>EAE</i> , I, pp. 32-36
עפולה עלית (גבעת המורה) 183225	x	ק	חדשות מ (תשל"א), עמ' 5
כנ"ל 18062257	x	ק	צורי, יששכר, עמ' 53-54.
פאר, תל 17712267	x	4-3 ד'	א' רבן.
צרור, ח' 16382325	x	א	א' רבן.
קירי, תל 16122278	x	20-10 ד' (מבוצר)	Ben Tor, 'Tell Qiri'
קשיש, תל 16052323	a+b	ב	Ben Tor, 'Tel Qashish'
ריסים, תל 16502339	x	7-6 ד' (מבוצר)	א' רבן.
רעלה, תל 16662321	x	4-3 ד'	א' רבן.
שוש, תל (אבו שושה) 16342246	a	20-15 ד' (סוללה)	חדשות, סא-סב (תשל"ז), עמ' 60-61; ; א' רבן.
ללא שם (פרבר של הנ"ל) 16962349	x	10-7 ד'	א' רבן
ללא שם 16962341	x	5-3 ד'	א' רבן.
שלוים, תל 18852161	x	א	צורי, יששכר, עמ' 83.
שם, תל 16492306	x	3-2 ד'	א' רבן.
שמרון, תל 170234	a	250 (סוללה)	י' פורטוגלי, חדשות, עח-עט (תשמ"ב), עמ' 22.

א' רבן.	x	10-9 ד'	17232296 (שדוד) תל שריד,
		(מבוצר)	
חדשות, עז (תשמ"א), עמ' 10.	a+b	1.5 ד'	שריד (הקיבוץ) 171139
צורי, יששכר, עמ' 31-26.	x	א	תל-יוסף הישנה 18822152
צורי, יששכר, עמ' 54.	x	א	תל עדשים 17952287
EAE, IV, 1138-1147	b	ג	תענך 171214
א' רבן.	x	3-2 ד'	ללא שם 16682311
א' רבן.	x	3-2 ד'	ללא שם 17122304
			6. שומרון (כולל הגלבע והכרמל)*
סקר תשכ"ח, עמ' 210.	b	א	אבו ע'נאם 18012057
מפת דליה, עמ' 96.	x	א	אבו שקיר, ח' 15542201
פורת, שומרון, אתר 92.	b	א	אבו רמח, תל 19261794
מפת דליה, עמ' 99.	x	א	אם אזייתונה, ח' 15832205
שם, עמ' 46.	x	א	בידה, ח' אל- 15672254
פורת, שומרון, אתר 13.	b	א	בורין, ח' 17242094
שם, אתר 19.	b	א	בורקין 17422068
זרטל, ארובות, עמ' 60-59.	b	35 ד'	בטן אם נארי 16681992
שם, שם.	b	א	ביר איג'דוע 17241998
סקר תשכ"ח, עמ' 212.	b	א	בית סמא ח" 15831994
מפת דליה, עמ' 71.	x	א	בת-שלמה 15062223
חדשות, עז (1981), עמ' 55.	b	א	ג'בל חריש
סקר תשכ"ח, עמ' 217.	b	ב	ג'בע 17121923
א' רבן.	x	3-2 ד'	ג'ערה 16072226
זרטל, ארובות, עמ' 26-25.	b	35 ד'	ג'ורת אל-יורד 16942051
שם, עמ' 17-18.	b	10 ד'	ג'ורת עמר 17132062
פורת, שומרון, אתר 7.	x	א	ג'למה 17972127
זרטל, ארובות, עמ' 39-38.	x	20 ד'	ג'נזור, ח' אל- 17392034
גופנא, מישור, עמ' 84.	b	ד	ג'ת 15402005
מפת דליה, עמ' 70-69.	x	א	דאלית א-רחזה 15752232
EAE, I, 337-339	b	כ"5 ד'	דוהן 173202
סקר תשכ"ח, עמ' 219.	b	א	דיר, ח' א- 18651906
פורת, שומרון, אתר 16.	b	א	האשמייה, אל- (אלבארד) 17102079
זרטל, ארובות, עמ' 58.	x	א	ואדי חרדאן 16571998
סקר תשכ"ח, עמ' 213.	b	א	זבאבידה, א- 18071992
פורת, שומרון, אתר 151.	b	א	זעתרה, ח' 17411690
סקר תשכ"ח, עמ' 211.	b	א	זעתרה, ח' 17962035
שם, עמ' 180-179.	x	א	חיאן, ח' 17561458
שם, עמ' 215.	b	ג	חיבר, ח' 17641954

* לא כללנו את כל תוצאות סקר אזור מנשה שנערך בהנהלתו של א' זרטל (וראה: חדשות עז [תשמ"ב], עמ' 53) וגם לא את האתרים הקטנים (שטחם מצטרף לכדי 50 דונאם בקירוב) שנתגלו בסקר שערך י' פינקלשטיין בהר-אפרים. ככל הנראה, כל האתרים בהר אפרים הם בני תקופת הברונזה התיכונה II.

חדשות, ג (תשכ"ב), עמ' 16.	x	ב	153214	ח'לת אל מצרי
זרטל, ארובות, עמ' 30-31.	b	10 ד'	16452047	ח'ראב, אל'
שם, עמ' 51-52.	b	8 ד'	17452013	ח'רבה, אל'(מהרון)
סקר תשכ"ח, עמ' 214.	b	א	17281954	ח'רבה, אל'
שם, עמ' 180.	x	א	17621425	ח'רה, ח'
שם, עמ' 219.	b	א	16321893	ח'שנה, אל'
פורת, שומרון, אתר 29.	x	א	15251908	טול-כרם (אלמנשיה)
סקר תשכ"ח, עמ' 210.	b	כ"90 ד' (סוללה?)	17772058	יבלעם
מפת דליה, עמ' 45.	x	א	15582254	יואח ח'
פורת, שומרון, אתר 5.	b	ב	17272121	ינן, ח'
חדשות, עז (1981), עמ' 55.	b	א		כבארה, ח'
צורי, יששכר, עמ' 6-7.	b	א	18412147	מזרים, ח'
זרטל, ארובות, עמ' 27-28.	b	א	17072054	מחפר, תל
פורת, שומרון, אתר 54.	b	ב	16951858	מיאמס, ח'
זרטל, ארובות, עמ' 31-32.	b	1	16582048	מנאח'ר, אל'
שם, 19-20.	b	18 ד'	17222059	מנשיה, אל' (ביר חסן)
מפת דליה, עמ' 56-57.	x	א	15352239	מנשיה, אל'
סקר תשכ"ח, עמ' 164; פורת, שומרון, 76.	x	ב	18731825	מסכה, תל
סקר תשכ"ח, עמ' 209.	b	א	16052054	מסעה, ח'
שם, עמ' 209.	x	א	16872057	מצלה, תל אל'
זרטל, ארובות, עמ' 37-38.	x	ב	17252031	משתה, אל'
סקר תשכ"ח, עמ' 210.	b	25 ד'	17822056	נ'אר, ח' א'
פורת, שומרון, אתר 28.	b	א	15951915	נ'ראבה, ח'
צורי, יששכר, עמ' 5.	b	א	18432156	נורית
צ' צוק.	x	א	16051737	נחל קנה
סקר תשכ"ח, עמ' 215.	b	א	17351957	סאנור
פורת, שומרון, אתר 97; Campbell, pp. 37-38.	b	ב	17221787	סור, ח'
שם, אתר 48.	b	ב	18351868	סמיט ח' אל'
Dever, 'Ain Samiyeh'	b	ק	175160	סנגיל
סקר תשכ"ח, עמ' 212.	b	א	18151007	ספריאן, ח' א'שיח'
אהרוני, צפת, עמ' 137.	x	כ"35 ד' (סוללה?)	15052156	סת לילה, ח'
זרטל, ארובות, עמ' 69; סקר תשכ"ח, עמ' 214.	b	א	16851965	עג'ה
א' רבן.	x	2-3 ד'	16002246	עין ששון
חדשות, עז (1981), עמ' 54.	b	5 x א		עמק סאנור, 5 אתרים זעירים
פורת, שומרון, אתר 12.	b	א	17052094	עמר, ח' (ח' אבן עמר)
י' נאמן, אזור מנשה, ו (1974), אתר 1.	b	50 ד'	15792123	ערה, תל
סקר תשכ"ח, 168; Campbell, pp. 38-40.	x	15-20 ד'	18051728	ערמה, ח' אל'
א' רבן; מפת דליה, עמ' 39-40.	x	4-5 ד'	15992261	פרור, תל
סקר תשכ"ח, עמ' 216.	b	א	16521932	פריסיה, ח' אל'
EAE, II, pp. 399-400	a+b	כ"50 ד'	182188	פרעה, תל אל'
א' רבן.	x	2-3 ד'	16052233	צ'הרת אל-בלווינה

צור, ח' 17371644	ב	ב	פורת, שומרון, אתר 186.
צרצרה, ח' 15241629	א	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 231.
קמקום, ח' אל-	א	ב	פורת, שומרון, אתר 44.
קרקה, ח' 16431859	ב	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 222.
קרקה, ח' 16961971	ב	ב	זרטל, ארובות, עמ' 66-67.
ראס א־טחונה 17021458	א	x	סקר תשכ"ח, עמ' 178.
ראס כור, ח' 16031888	א	ב	שם, עמ' 220.
ראס עלי, ח' 15151883	א	ב	פורת, שומרון, אתר 38.
רגים, א' 16632046	ב	ב	זרטל, ארובות, עמ' 32-33.
רגים א־סח־ינה 15892268	ק	x	מפת דליה, עמ' 38.
רמה, ח' א' 16631955	א	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 214.
שוּיחה, ח' 18551784	א	ב	Campbell, p. 26
שופה 15791869	א	ב	פורת, שומרון, אתר 43.
שכם (תל בלאטה) 177180	ד' 50-40	a+b	חדשות, נט-ס (1976), עמ' 23-24; EAE, IV, pp. 1083/1094
שלה 17751626	ד' 25	ב	חדשות, עז (1981), עמ' 20-23.
שרים, ח' 16991875	א	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 221.
תל 17031785	א	ב	פורת, שומרון, אתר 96.
תל א' 15861681	כ"ד 30	ב	שם, אתר 155.
תל, ח' א' 16381691	ג	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 230.
אתר ללא שם (חורבת שלחה) 16021903	א	ב	פורת, שומרון, אתר 31.
אתר ללא שם 16041900	א	ב	שם, אתר 32.
אתר ללא שם 16081764	א(ק+)	ב	שם, אתר 106.
אתר ללא שם 16681992	א	ב	סקר תשכ"ח, עמ' 212.
אתר ללא שם 16901827	א	ב	שם, עמ' 225.
אתר ללא שם 17011881	א	ב	שם, עמ' 220.
אתר ללא שם ('ח' קומה) 17071834	ב	ב	שם, עמ' 224-225.
אתר ללא שם 16331659	א	ב	שם, עמ' 230.
אתר ללא שם 15112282	א	x	מפת דליה, עמ' 12-13.
אתר ללא שם 15762268	ק	x	שם, עמ' 37-38.
אתר ללא שם 15382253	א	x	שם, עמ' 43.
אתר ללא שם 15612251	א	x	שם, עמ' 46.
אתר ללא שם 15502244	א	x	שם, עמ' 52.
אתר ללא שם 15982245	א	x	שם, עמ' 55.
אתר ללא שם 15202238	ק	x	שם, עמ' 56.
אתר ללא שם 1542922321	ק	x	שם, עמ' 59.
אתר ללא שם (וסביבותיו) 15662236	ק	a	שם, עמ' 66.
אתר ללא שם 1549322277	א	a	שם, עמ' 77-78.
אתר ללא שם 15592220	א	x	שם, עמ' 81.
אתר ללא שם 15462215	א	x	שם, עמ' 91-92.
אתר ללא שם 15752213	ק	x	שם, עמ' 94.
אתר ללא שם (וסביבותיו) 15672205	ק	x	שם, עמ' 97.
אתר ללא שם 15732202	א	x	שם, עמ' 98.

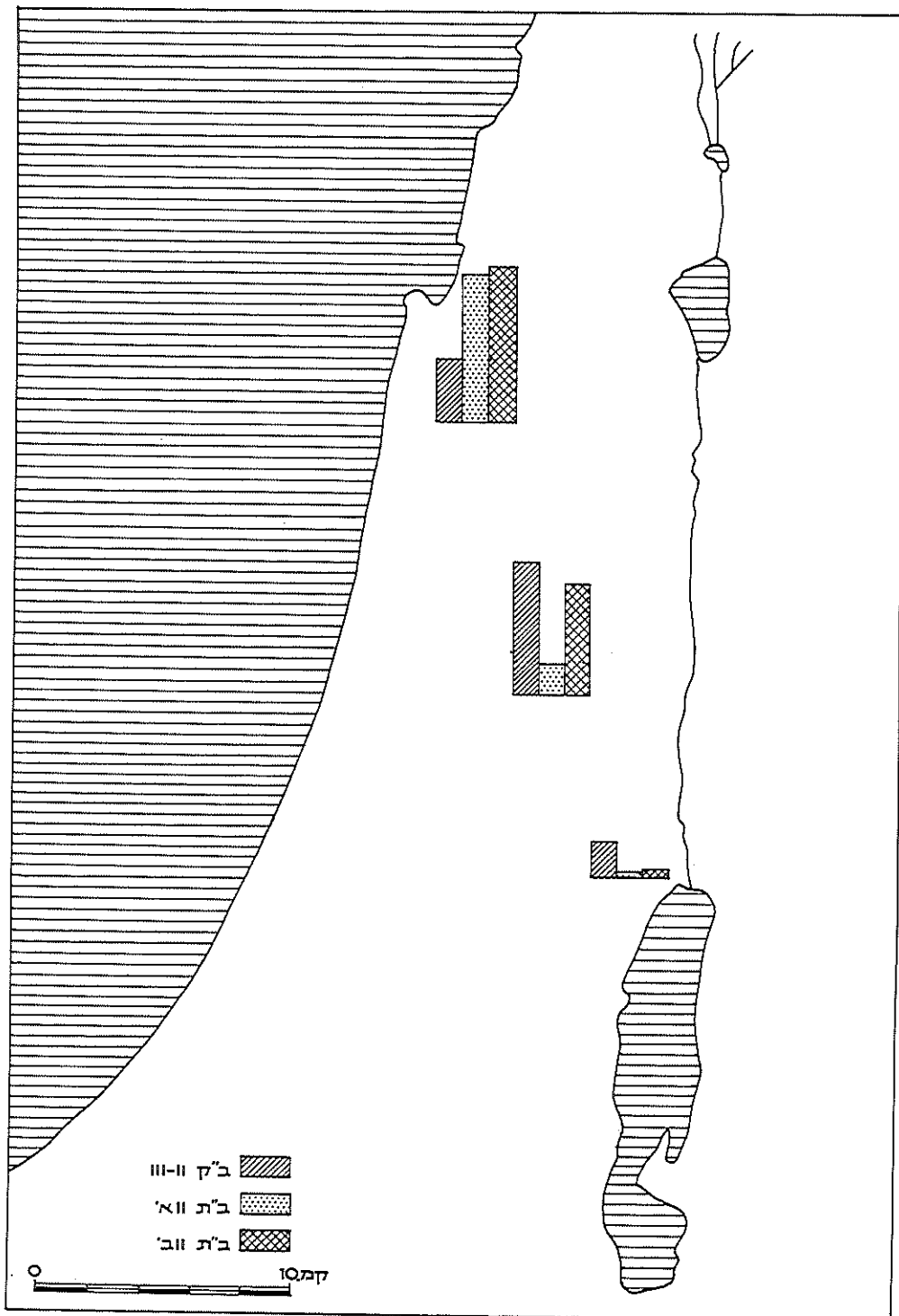
אתר ללא שם 15952208	ק	x	שם, עמ' 101.
7. יהודה ושפלת יהודה			
אבו חוף, ח' 13490877	ב	x	ד' אלון.
אפרתה 16451175	ק	a+b	ר' גונן, קדמוניות, יד (תשמ"א), עמ' 25-29.
בטש, תל 141132	ג	x	ע' מזר וג' קלם, קדמוניות, יג (תש"ס), עמ' 89-97.
(סוללה)			
בית אל 173148	ג	b	<i>EAE</i> , I, pp. 190-193
ביר דיר אל-עסל 14440977	א	x	סקר תשכ"ח, עמ' 69.
בית מרסם, תל 141096	30 ד'	a+b	<i>EAE</i> , I, pp. 174-176
בית צור 158110	15-8 ד'	b	O.R. Sellers et alii, <i>AASOR</i> , 38(1968), p. 4
בית-שמש 148129	כ"30 ד'	a+b	<i>EAE</i> , I, pp. 248-251
גבעון 168139	ב	b	<i>EAE</i> , II, p. 449
גבעת ישעיהו 145120	ק	a+b	חדשות, יג (תשכ"ה), עמ' 5.
גבעת שרת 14831274	כ"20 ד'	b	בהט, גבעת שרת; ר' בהט.
ג'וף, ח' אל- 15520973	א	b	סקר תשכ"ח, עמ' 70.
גזר 142140	כ"120 ד'	a+b	<i>EAE</i> , II, pp. 435-438
גנבה, ח' 163085	א	x	ד' אלון.
דיר אלעסל 14450978	ב	x	סקר תשכ"ח, עמ' 69.
ד'עב אל-כלב, ח' 15411420	ב	b	סקר תשכ"ח, עמ' 236.
זעק ח' 13750913	א	x	ד' אלון.
חברון (אירמידה) 15971036	ג	b	סקר תשכ"ח, עמ' 61-62; P.C. Hammond, <i>RB</i> , 72(1965), pp. 267-270
חליף, תל 137087/8	ג	x	(קברים: ר' גופנא, ד' אלון, 1959, לא פורסמו)
טיבה, ח' א- 15311702	ב	b	סקר תשכ"ח, עמ' 57.
יאלו 15241386	א	b	סקר תשכ"ח, עמ' 236.
ירושלים 17271310	ג	a+b	<i>EAE</i> , II, pp. 594-595; י' שילה.
כופין, ח' 160114	ק	a	Smith, <i>Kufin</i>
כרמל, ח' אל- 16280925	ק	a	סקר תשכ"ח, עמ' 76; Dever, 'Kirmil'
לכיש 135108	כ"120 ד'	b	<i>EAE</i> , III, pp. 741-742
(סוללה)			
מרצא 16531335	ק	b	זוסמן, מרצא.
מורן, ח' (א) 13900940	א	x	ד' אלון.
מעלה החמישה 160136	ק	b	זוסמן, מרצא, עמ' 41.
מרב'עאת, ואדי 185110	מערות מגורים	b	<i>EAE</i> , III, p. 692
מרגמה, תל (עין סמיה) 18161554	30 ד'	a	חדשות, עו (תשמ"א), עמ' 19.
עגלגל, ח' 15221422	ב	b	סקר תשכ"ח, עמ' 236.
עזקה 144123	ג	x	<i>EAE</i> , I, pp. 141-143
עיטון, ח' 14250998	א	x	ד' אלון.
עיטון, תל 14330998	ב	x	ד' אלון.
עין סאמיה 181155	ק	a	Dever, 'Ain Sâmīyeh'
עלמת עאיש 14150952	א	x	ד' אלון.

162133	צובא	ק	b	חדשות, ל (תשכ"ט), עמ' 25.
13561233	תל צפית,	כ"ד 150	b	<i>EAE</i> , IV, pp. 1024-1027
15261386	תל אל-קוקה,	ב	b	סקר תשכ"ח, עמ' 236.
15041135	ח' קילה,	כ"ד 50	a+b	סקר תשכ"ח, עמ' 48.
16701282	ראס, ח' א	א	x	חדשות, עז (תשמ"א), עמ' 29-28.
16361178	רגים איסבית	ב	b	סקר תשכ"ח, עמ' 45.
	שעלבים	ג	x	חדשות, עז (תשמ"א), עמ' 29.
15221455	תיתורה, ח' (אל ברג')	א	b	סקר תשכ"ח, עמ' 235.
8. עמק החוף הצפוני				
15992725	תל אכזיב,	כ"ד 70	a+b	פראוסניץ, אכזיב ועבדון; Oren, 'Achzib'
160249	תל (כרדאנה) אפק,	כ"ד 15-20	x	מייזלר, תל כרדאנה.
166256	תל ביריה,	כ"ד 150	a+b	<i>EAE</i> , I, p. 24
16332682	תל כברי,	כ"ד 400	a+b	פראוסניץ, אכזיב ועבדון, עמ' 219.
164253	תל כיסון,	כ"ד 50	b	<i>EAE</i> , III, pp. 711-713
15882679	נהריה	ג	a+b	חדשות, עד-עה (תש"ס), עמ' 8-9; אורדה יוגב.
15892688	נהריה	(מקדש)	a+b	<i>EAE</i> , III, pp. 908-912
158258	עכו	כ"ד 200	a+b	מ' דותן.
9. עמק החוף מדרום לכרמל				
13972035	אבריכטס, ח'	ק	a	Gophna-Beck, 'Rural', p. 71
13161592	אזור	ק	b	<i>IEJ</i> , 8(1958), pp. 271-273
15212098	תל (תל אלי-אסאור) אסור,	כ"ד 30	a+b	<i>EAE</i> , I, 100-102
14351678	אפק	כ"ד 100	a+b	M. Kochavi, <i>Tel Aviv</i> , 2(1975), p. 17
		(חומה ללא סוללה)		
10861075	ארז, קיבוץ (דימרה)	א	b	גופנא, עתיקות, ג (1966), עמ' 46.
15221953	ארתח, ממערב ל-	א	b	Gophna-Beck, 'Rural', p. 71
11781295	אשדוד,	כ"ד 80	b	<i>EAE</i> , I, pp. 103-107
107119	אשקלון	כ"ד 100	a+b	<i>EAE</i> , I, pp. 121-125
		(התל כ"ד 500 מתחם הסוללה)		

Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	a	א	10071175	תל מדרום ל-
כוכבי, ארבעה אתרים, עמ' 43-55.	a	כ"ד 250 (סוללה)	14722143	תל בורגה,
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	b	א	15221953	בחן
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a+b	א	14281738	ביאר עדס
חדשות, סג-סד (1977), עמ' 42.	b	ק	167133	בני-ברק
Gophna-Beck, 'Rural', p. 53	a	א	12661567	בתיים
		(מבנה בודד)		
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	b	א	11881403	גבעת הפרסה
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a+b	א	12901361	גדרה
גופנא, מישור, עמ' 88.	a	א	14551734	גלג'וליה
<i>EAE</i> , II, pp. 545-548. ג' ון-ביק.	b	ד' 50	097088	ג'מדה, תל
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a+b	ק	12591487	ג'סר, אל-
<i>EAE</i> , II, pp. 575-578	a+b	50	13201665	גריסה, תל
		(סוללה)		
א' שטן.	a+b	כ"ד 100	142224	דאר
		(סוללה)		
Gophna-Beck, 'Rural', p. 46	a	א	14352227	דאר, מדרום ל-
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a		14361717	דהב, תל א'
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	12861432	דהישה, ח' אל-
Gophna-Beck, 'Rural', p. 46	a+b	א	14392292	הבונים, מצפון ל-
Gophna-Beck, 'Rural', p. 48	a	ק	13291681	הדריוסף
אהרני, תל הרור; א' אורן.	b	כ"ד 15-17	11250877	הרור, תל (תל הרירה)
		ד' (הסוללה)		
חדשות, סט-עא (תשל"ט), עמ' 48-49;	a	כ"ד 4	13821833	זוריקיה
Gophna, 'Zureiqia'				
כוכבי, ארבעה אתרים, עמ' 53-57;	a	כ"ד 40-50	14762038	זרור, תל
<i>EAE</i> , IV, pp. 1223/1225		ד'		
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a	א	12001443	חוף יבנה
גופנא, מישור, עמ' 91.	b	א	13391605	חיריה
<i>EAE</i> , II, pp. 514-516	b	ג	124106	חסי, תל
חדשות, עב (תש"ס), עמ' 19; י' פורת, ש' פלאי,	a+b	ד' 20	14161976	חפר, תל (איפשר)
חדשות, עח-עט (תשמ"ב), עמ' 37.				
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	11931426	חרו, תל
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a+b	ק	12541487	טיהרת אל-חומריה
חדשות, נט-ס (תשל"ו), עמ' 24.	a	ק		טול-כרם (מנשיה)
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	12551428	יבנה (שיכון חולות)
<i>EAE</i> , IV, pp. 1216-1218	a+b	ד' 640 (סוללה)	121148	יבנהיים
Gophna-Beck, 'Rural' p. 63	a	א	12341477	יבנהיים, מזרחית ל-
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	ק	12521406	יבנה, מדרום ל-

Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	ק	יבנה-רחובות, כביש 12771427
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	יהוד 14001593
גופנא, מישור, עמ' 84.	b	ב	ימה ח' 15301970
<i>EAE</i> , II, pp. 532-541	b	ג	יפו 12671625
(סוללה)			
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a+b	א	כביש גת-גלאון 13271154
גופנא, מישור, עמ' 101.	b	ק	כסופים 09240872
מ' ישראל, טבע וארץ, ה' (1963), עמ' 2-4.	b	א	כפר מנחם, מצפון-מערב 13511282
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a	א	כפר שמריהו 13311771
<i>EAE</i> , III, pp. 866-867	a+b	א	מבורך, תל 14332155
(סוללה)			
<i>EAE</i> , III, pp. 823-824 ; 82 עמ' מישור, עמ' 82	a+b	כ"ד 10	מגדים, תל 14542367
<i>EAE</i> , III, pp. 889-890	b	ד' 6	מור, תל 117136
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a+b	א	מוכרת-בתיה, ממזרח ל- 13591404
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	a+b	א	מחצבת רבדים 13501327
ז' הרצוג, קדמוניות, יד (תשמ"א), עמ' 96-103.	b	כ"ד 4	מיכל, תל 131250
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	מכון וולקני (בית דגן) 13271559
ידיעות, טז (תשי"א), עמ' 49-50.	x	ב	מלאה, תל 13741404
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	א	מלביס, מצפון לח' 13901687
גופנא, מישור, עמ' 100.	x	א	מלחה, תל 12880968
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a+b	א	נאמי, תל 14382287
גופנא, מישור, עמ' 94.	b	ה	נבי רובין 12451485
<i>EAE</i> , III, pp. 894-897	b	ד' 40	נגילה, תל 127101
(סוללה)			
ר' גופנא, חדשות, עח-עט (תשמ"ב), עמ' 52.	a	ב	נחל שורק 12451492
Gophna-Beck, 'Rural', p. 50	a+b	א	נחשונים 14411626
Gophna-Beck, 'Rural', p. 73	b	ק	נמל תל-אביב 12861668
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	ק	נס-ציונה 131148
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	b	ק	נען 13681432
<i>EAE</i> , I, pp. 52-61	a+b	כ"ד 120	עגול, תל אל- 093098
(סוללה)			
חדשות, כה (תשכ"ח), עמ' 15.	x	א	עינות (ביה"ס) 12841468
גופנא, מישור, עמ' 86.	a	א	עשיר, תל אל- 13471856
חדשות, סג-סד (תשל"ז), עמ' 81.	b	א	עשרת 12591374
גופנא, מישור, עמ' 82.	a+b	א	עתלית 14432347
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74; <i>EAE</i> , II, pp. 404-405	a+b	א	פג'ה (פתח-תקוה) 14131664
M. Kochavi et alii, <i>ZDPV</i> 59(1979), pp. 133-141	a	ד' 12	פולג, תל 15521849
ר' גופנא, ארץ-ישראל, יג (תשל"ז), עמ' 87-90.	a+b	ה	פורן, תל 11371242
(סוללה)			
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	b	א	פורן, תל מדרום-מזרח ל- 11391227
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	b	ק	פורן, תל, מצפון-מזרח ל- 11461244

גופנא, מישור, עמ' 90.	a+b	ב	קנה, תל (מח'מאר) 13971707
		(סוללה)	
Gophna-Beck, 'Rural', p. 74	a	א	קנה, תל, מדרום ל- 14071700
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a	א	קנטרי קלאב, מדרום ל- 13041716
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a	ק	קנטרי קלאב, צומת 13071724
Gophna-Beck, 'Rural', p. 63	a	א	ראשון-לציון, חולות 12851530
פורת, שומרון, אתר 38.	b	א	ראס עלי, ח' 15151883
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	a+b	א	רבדים, מחצבה 13301327
Gophna-Beck, 'Rural', p. 65	a	א	רבדים, שדות קיבוץ 13381324
סקר תשכ"ח, עמ' 213.	b	20 ד'	רגזים, ח' א' 15381983
גופנא, מישור, עמ' 99.	a+b	א	רגזים א-דרבי 13261177
Gophna-Beck, 'Rural', p. 75	b	א	רדן, תל 08210881
Gophna-Beck, 'Rural', p. 52	a+b	א	רמלה, בית-הכלא 13911491
Gophna-Beck, 'Rural', p. 73	a	א	שדה דב 13061679
סקר תשכ"ח, עמ' 215.	b	ג	שויכת איראס, ח' 15361942
Gophna-Beck, 'Rural', p. 71	a	א	שפיים, ממזרח ל- 13541811
<i>EAE</i> , IV, pp. 1074-1082	b	כ"ס ד'	שרוחן (תל-אל-פרעה) 100076
		(סוללה)	
א' אורן.	b	15-20 ד'	שרע, תל (שריעה) 119088
Gophna-Beck, 'Rural', p. 73	a	א	תל-אביב, גני התערוכה 13161677
Gophna-Beck, 'Rural', p. 73	b	א	תל-אביב, (חיבר, אל') 13071687
Gophna-Beck, 'Rural', p. 73	b	א	תל-אביב (בכר היל) 12941667
חדשות, נז-נח (תשל"ו), עמ' 24 ; נט-ס (תשל"ו), עמ' 25.	b	ק	תל-אביב, מוזיאון הארץ 13081677
חדשות, סג-סד (תשל"ז), עמ' 42-43.	b	ק	תל-אביב (רמת אביב ג') 170130
A. Mazar, <i>Qedem</i> , 12(1980), p. 9	a+b	א	תל-אביב (תל קסילה) 13081677
Gophna-Beck, 'Rural', p. 50	a	א	תל-השומר, מדרום ל- 13551610
פורת, שומרון, אתר 37.	b	א	אתר ללא שם (ואדי ארתאח) 15121887
			10. בקעות באר-שבע וערד
מ' כוכבי, קדמוניות, ג (תשל"ל), עמ' 22 — 24 ; מ (תשל"א), עמ' 34.	b	15 ד' (סוללה)	מלחתה 152069
Y. Aharoni et alii, 'Masos'	b	כ"ס ד' (סוללה)	משוש, תל 41650688

סיכום שטח היישובים בתקופות השונות (תקופות הברונזה הקדומה III-II, ברונזה תיכונה II א, II ב), בשלוש רצונות-אורך של הארץ: עמק-דהחוף (חבלים 8, 9), ההר (חבלים 1, 2, 6, 7) ועמק-הירדן התיכון והתחתון (חבל 4)

תקופת הברונזה התיכונה II ב'		תקופת הברונזה התיכונה II א'		תקופת הברונזה הקדומה III-II		
שטח	אתרים	שטח	אתרים	שטח	אתרים	
196 ד'	7	196 ד'	7	238 ד'	18	1. הגליל העליון
342 ד'	57	22 ד'	4	491 ד'	22	2. הגליל התחתון
1,011 ד'	7	1,011 ד'	7	404 ד'	16	3. עמק החולה
158 ד'	34	139 ד'	16	777 ד'	25	4. עמק הירדן התיכון והתחתון
176 ד'	20	812 ד'	28	571 ד'	28	5. עמק יזרעאל
826 ד'	105	108 ד'	4	929 ד'	54	6. שומרון
826 ד'	33	318 ד'	9	945 ד'	41	7. יהודה ושפלתה
930 ד'	7	880 ד'	6	361 ד'	15	8. עמק החוק הצפוני
2,103 ד'	65	2,065 ד'	49	926 ד'	30	9. עמק החוף
35 ד'	2	—	—	184 ד'	11	10. בקעות באר-שבע וערד
6,603 ד'	337	5,551 ד'	130	6,000 ד'	260	

מן הטבלה המצורפת ניתן ללמוד על מספר היישובים ושטחם בשני שלביה של תקופת הברונזה התיכונה II ולהשוותם לנתונים שהעלינו לגבי תקופת הברונזה הקדומה III-II.

א. מניין התושבים. משום ההבדל הגדול באופיים הפיסי של חלק נכבד מן היישובים בתקופתנו מאלה של תקופת הברונזה הקדומה, יש לערוך חישוב שונה של מספר התושבים.

תקופת הברונזה התיכונה מתייחדת בטיפוס-יישוב חדש — יישוב המוקף סוללת-מגן עשויה עפר או אבן. יישובים אלה צורתם בדרך-כלל מרובעת, ורובם יישובים גדולים וגדולים מאוד (אם כי יש ביניהם גם זעירים, כגון תל מבורך). כך, למשל, חצור, ששטחה כ-800 דונאם, היינו כ-12% מכלל השטח של יישובי תקופת הברונזה התיכונה II ב', או יבנהיים, ששטחה מגיע לכדי 640 דונאם בקירוב, היינו 10% של כלל השטח. שטחם של יישובי הסוללה מצטרף בשני שלבי התקופה לכדי 2/3 של כלל שטח היישובים (!)¹⁴ משום כך יש להביא בחשבון שני גורמים בעת חישוב מספר התושבים על-סמך שטח היישובים:

1. ראש הסוללה ומדרונה החיצוני לא שימשו ליישוב והם תופסים חלק נכבד משטח האתר. דרך משל, בדן, ששטחה הכולל כ-160 דונאם, תופסת הסוללה כ-70 דונאם, ורק כ-90 דונאם היו עשויים לשמש ליישוב.¹⁵
2. ככל הנראה, השטח המוקף בסוללה לא היה תמיד מיושב בצפיפות הרגילה.

14 כאן אי-אפשר לדייק, ובין שאר הסיבות: מאחר שבאשר למספר לא-מבוטל של אתרים אין לדעת בבירור אם היו מוקפים סוללות (דבר שיוכל להיקבע רק בחפירות). לגבי חמישה-עשר יישובים, לכל הפחות, קיים ספק אם היו מוקפים בסוללות, ואלו הם (לפי סדר החבלים): קדש, יפיע, חנתון, מגידו, דותן, תל אל-פארעה, יבלעם, שכס, גזר, צפית, ח' קילה, אפק, אשדוד, תל ג'מה, זרור.

15 תודתנו נתונה ל" מינצקר על חישוב זה.

ביישובים מסוימים שנבדקו (כגון תל בורגה ויבנהיים) נמצא כי באתר היו 'קרחות-יישוב' נרחבות.¹⁶

מכאן נובע, שיש לראות את האתרים המוקפים בסוללות כיישובים המיושבים באופן חלקי בלבד. להערכתנו, יש לחשב את יישובי הסוללה כאילו רק מחצית משטחם היתה מיושבת. מאחר ושטחם הכללי של יישובי הסוללה בשני שלבי התקופה מגיע ל-4,000 דונאם בקירוב, יש לנכות מן השטח הכללי של יישובי הארץ את מחצית שטחם של יישובי הסוללה. מכאן ששטחם המיושב של יישובי תקופת הברונזה התיכונה II א' היה:

$$\begin{array}{r} 5,550 \text{ ד'} \text{ (שטח כלל היישובים)} \\ - \\ 2,000 \text{ ד'} \text{ (שטח יישובי הסוללה שלא נושב)}^{17} \\ \hline 3,550 \text{ ד'} \\ + \\ 710 \text{ ד'} \text{ (20\% שטח יישובים שטרם נתגלו)} \\ \hline 4,260 \text{ ד'} \end{array}$$

ושטחם של יישובי תקופת הברונזה התיכונה II ב':

$$\begin{array}{r} 6,603 \text{ ד'} \\ - \\ 2,000 \text{ ד'} \\ \hline 4,603 \text{ ד'} \\ + \\ 920 \text{ ד'} \\ \hline 5,523 \text{ ד'} \end{array}$$

מכאן שמספר התושבים בתקופת הברונזה התיכונה II א' היה: $106,500 \times 4,260$; ובמעוגל — כ-100,000 נפשות. ובתקופת הברונזה התיכונה II ב': $138,075 = 25 \times 5523$; ובמעוגל — כ-140,000 נפשות.

לפי חישובינו אלה, היה מספר תושבי הארץ בתקופת הברונזה התיכונה II נמוך מעט

16 כאן ניתן לשאול — אם לא כל השטח שימש לבנייה, מדוע היה צריך להקים סוללות כה נרחבות? לדעתנו, יש כמה סיבות לכך, ועיקרן: השארת עתודה קרקעית לבנייה ושטח פנוי שיוכל לקלוט בניי יישובים פרוזים (ובקרים!) בשעת-חירום. בניית הסוללות אכן דרשה עבודה מרובה, אבל אין הכרח להניח שהקמתן ארכה זמן רב. חופרי דן העריכו את משך הקמת הסוללה כ-12-15 חודשים. וראה: A. Biran, Tel Dan, Five Years Later, *Biblical Archaeologist*, 43 (1980), pp. 171-172

17 בדיוננו בתקופת הברונזה הקדומה לא הפחתנו את שטח הביצור מהשטח הכללי של היישובים, אבל, כאמור, הסוללות תופסות חלק נכבד מאוד משטח היישובים, מה שאין כן בתומות האבן והלבנים של תקופת הברונזה הקדומה.

18 לדעתנו, ראוי לעגל את המספרים כדי לא ליצור רושם של דיוק כוזב.

ממספרם של תושבי הארץ בתקופת הברונזה הקדומה II-III, שהיה להערכתנו כ- 150,000 נפש.

הנה כי כן, למרות השינויים הפיסיים בנופי היישוב וההבדלים הניכרים בהתפרסותם של היישובים על-פני חבלי הארץ השונים, לא חל שינוי משמעותי בגודלה של האוכלוסייה. מכל מקום, ראוי לזכור כי מבחינת הרמה הטכנולוגית היו אלה שתי תרבויות דומות למדי. אכן, במרוצת אלף השנים שבין נקודות הציון הכרונולוגיות שנקטנו (2600 לפני-הספירה – המעבר בין תקופת הברונזה הקדומה II לתקופת הברונזה הקדומה III; 1600 לפני הספירה, סמוך לסופה של תקופת הברונזה התיכונה II ב'), חלו כמה חידושים טכנולוגיים (כגון הברונזה המשמשת מעתה במקום הנחושת), אבל הרמה האגרו-טכנית של חברות אלה, שעיקר מחייתן על התקלאות, לא השתנתה שינוי משמעותי.

אף-על-פי-כן, חייבים המחברים להודות כי התוצאה שנתגלתה לעיניהם עם סיכום הנתונים היתה בבחינת הפתעה; שהרי ניתן היה להניח, כי תקופת הברונזה התיכונה II תשתווה במספר תושביה – ואולי אף תעלה – על מספר תושבי הארץ בתקופת הברונזה הקדומה. והנה, על אף גידול מספר היישובים והתפשטותו של היישוב לחבלי-ארץ חדשים, הצטמצם היישוב.

ב. היישובים והתפרסותם. אם נחלק את הארץ לשלוש רצועות האורך העיקריות שלה – עמק החוף, ההר ובקעת הירדן – נבחין בשינויים בשלושתן: ניכרת עלייה גדולה ביישובו של עמק החוף, ירידה חריפה ביישובו של עמק הירדן והתחלתו, וירידה מסוימת ביישוב של ההר.

את הירידה ביישובו של עמק הירדן התיכון והתחתון יש אולי לקשור לדלדול היישוב בעבר-הירדן באותה תקופה.¹⁹

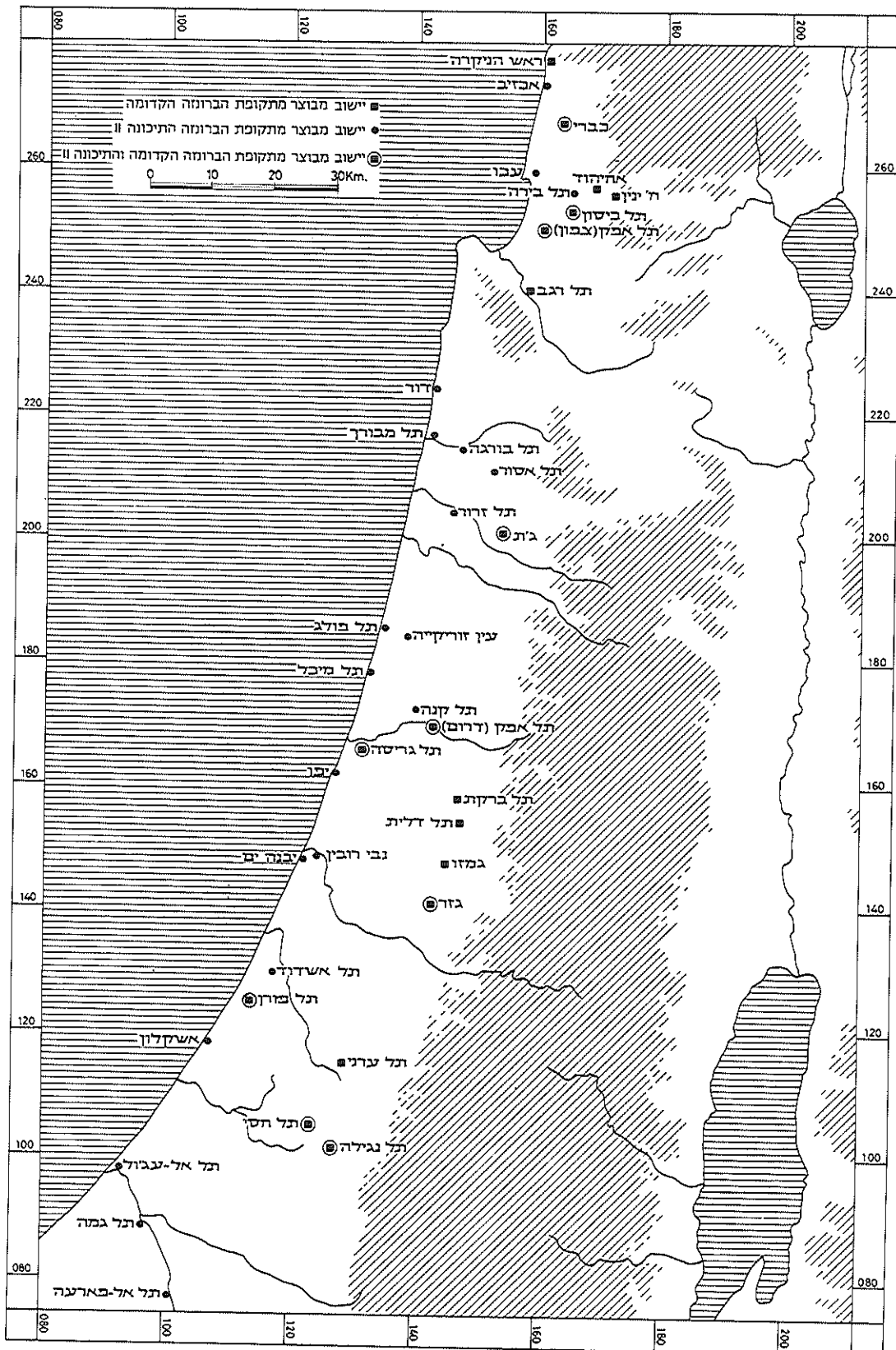
העברת מרכז הכובד של היישוב מערבה מתבטאת בדיאגרמה שלהלן.

מבין 260 יישובי תקופת הברונזה הקדומה II-III, 79 נושבו מחדש בב"ת II (כ-30%), ומכאן שמבין כ-400 יישובי תקופת הברונזה התיכונה II, כ-80% הם יישובים 'חדשים'.

ג. היישובים לסוגיהם. את יישובי תקופת הברונזה התיכונה II ניתן לחלק לכמה מחלקות, לפי סוגיהם:

1. יישובי-סוללה שנבנו על-גבי יישובים מבוצרים של תקופת הברונזה הקדומה II-III (כגון פורן, נגילה ועוד).
2. יישובי-סוללה שנבנו על קרקע בתולה או על-גבי אתרים קדומים לא-מבוצרים (אפק בעמק עכו על-גבי אתר מתקופת הברונזה הקדומה II-III; תל בורגה על-גבי אתר מתקופת הברונזה התיכונה I ועוד).

19 במשך הרבה שנים היתה שלטת דעתו של נלסון גליק שעבר הירדן לא היה מיושב כל עיקר בתקופות הברונזה התיכונה והמאוחרת. בעשרות השנים מאז פירסם גליק את דעתו בדבר פער היישוב הסתבר שפער זה אמנם לא היה קיים, אבל היישוב בתקופות אלה היה דליל ביותר. החוקרים המנגחים את תאוריית הפער שוכחים לציין שגליק באחרית ימיו שינה את דעתו ולדבריו: 'לאחר תקופת הברונזה התיכונה I... חלה ירידה ניכרת ביישוב הקבע בתקופת הברונזה התיכונה II ובתקופות הברונזה המאוחרת II-I, אך דילדול זה לא היה כה חריף כפי שסברנו תחילה' N. Glueck, *The Other Side of The Jordan*, Revised edition, Cambridge Mass. 1970 pp. 140-141 G.L. Mattingly, 'The Exodus Conquest and the Archaeology of Transjordan: New Light on an Old Problem', *Grace Theological Journal* (forthcoming)

יישובים מבוצרים בעמקיהחוף בתקופות השונות

3. יישובים מבוצרים שאינם יישובי-סוללה (כגון אפק, שהוקפה בחומות ללא תמיכה; או תל פולג, שבוצר בחומות בעלות חלקלקה).
4. יישובים פרוזים. בשני שלביה של תקופת הברונזה התיכונה II בולט מספרם של היישובים הפרוזים והקטנים, לעומת מספרם של יישובים מעין אלה בתקופת הברונזה הקדומה III-II.²⁰ קיימים גם מיבנים בודדים פרוזים (כגון המקדשים של נהריה וכפר שמריהו).

★

נראה כי הארכיאולוגיה הארץ-ישראלית אכן הגיעה לשלב בו ניתן לסכם את תוצאות הסקרים ולהסיק מסקנות, הן בתחום הגיאוגרפי-היסטורי, הן באשר לדמוגרפיה. אין המחברים משלים את עצמם כי המספרים המוחלטים המוצעים כאן הם מדויקים בתכלית (אם כי, לדעתם, הם קרובים לאמת). מכל מקום, אין ספק כי חשיבות הנתונים היחסיים גדולה מחשיבותם של הנתונים המוחלטים. גם אם יש פגם כלשהו בשיטתנו, פגם זה חל לגבי טיפולנו בכל התקופות ואין בו כדי לפגוע בהשוואות שאנו עורכים בין התקופות השונות בתולדותיה של ארץ-ישראל.

20 וראה על כך בפירוט: Gophna-Beck, Rural

רשימת המקורות וקיצוריהם

י' אהרוני, התנחלות שבטי ישראל בגליל העליון, ירושלים תשי"ז.	אהרוני, התנחלות
י' אהרוני, 'צפת של תחומים', ידיעות, כב (תשי"ח), עמ' 134-147.	אהרוני, צפת
י' אהרוני, 'תל הרור', ארץ-ישראל, יג (תשל"ז), עמ' 106-107.	אהרוני, תל הרור
פרסומים לא קבועים של החוג לידיעת הארץ של המועצה האזורית מנשה.	אזור מנשה
ד' בהט, 'החפירות בגבעת שרת שליד בית שמש', קדמוניות, ח (תשל"ה), עמ' 64-67.	בהט, גבעת שרת
ר' גופנא, 'הגיאוגרפיה הישובית של מישור החוף הארץ-ישראלי בתקופת הברונזה הקדומה', עבודה לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה, אוניברסיטת תל-אביב, תל-אביב 1974.	גופנא, מישור
צ' גל, רמת יששכר, תש"ס.	גל, רמת יששכר
י' דיין (נבו), סקר ארכיאולוגי של עמק החולה, קיבוץ דן תשכ"ג.	דיין, חולה
א' דרוקס, 'קבורה חתית' ליד כפר יהושע', ידיעות, ל (תשכ"ו), עמ' 213-220.	דרוקס, קבורה חתית
י' זוסמן, 'מערות קברים מן התקופה הכנענית התיכונה במוצא', עתיקות, ג (תשכ"ו), עמ' 40-43.	זוסמן, מוצא
א' זרטל, 'ארובות, חפר והנציבות השלישית של שלמה', עבודה לשם קבלת התואר מוסמך, אוניברסיטת תל אביב, תל-אביב תשמ"א.	זרטל, ארובות
חדשות ארכיאולוגיות.	חדשות
מ' כוכבי, פ' בק ור' גופנא, 'ארבעה אתרים מבוצרים מתקופת הברונזה התיכונה II א', ארץ-ישראל, יד (תשמ"א), עמ' 28-62.	כוכבי, ארבעה אתרים
ב' מיזלר (מזר), תל כרדאנה בעמק עכו, ידיעות, ו (תרצ"ט), עמ' 151-158.	מיזלר, תל כרדאנה
י' עולמי, מפת דליה (31), סקר ארכיאולוגי של ישראל, ירושלים תשמ"א.	מפת דליה

סקר תשכ"ח	מ' כוכבי (עורך), יהודה שומרון וגולן, סקר ארכיאולוגי בשנת תשכ"ח, ירושלים תשל"ב.
עמירן, רויסה	ר' עמירן, 'חרבת תל ארויסה שבגליל העליון', ארץ-ישראל, ב (תשי"ג), עמ' 117-126.
פורת, שומרון	י' פורת, סקר שומרון, תשכ"ט (דין-וחשבון שלא פורסם).
פראוסניץ, אכזיב ועבדון	מ' פראוסניץ, 'אכזיב ועבדון. על התכנון של עיר נמל ועיר מבצר בעמק עכו', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 219-223.
צורי, ב"ש	נ' צורי, סקר ארכיאולוגי בעמק בית שאן, אצל בקעת בית שאן (הכינוס השבעה-עשר לידיעת הארץ), ירושלים תשכ"ב, עמ' 135-198.
צורי, יששכר	נ' צורי, נחלת יששכר, ירושלים תשל"ז.

AASOR	Annual of the American Schools of Oriental Research
Aharoni et alii, 'Masos'	Y. Aharoni, V. Fritz & A. Kempinski, 'Excavations at Tel Masos', <i>Tel Aviv</i> , 1 (1974), pp. 64-75; 2(1975), pp. 97-124
BA	Biblical Archaeologist
BASOR	Bulletin of the American Schools of Oriental Research
Ben Tor, 'Tel Qashish'	A. Ben Tor, 'The First Two Seasons of excavations at Tel Qashish, 1978-1979', <i>IEJ</i> , 31 (1981), pp. 137-164
Ben Tor, 'Tell Qiri'	A. Ben Tor, 'Tell Qiri, A look at Village Life', <i>BA</i> , 42(1979), 105-113
Campbell	E.F. Campbell, Jr., 'The Shechem Area Survey', <i>BASOR</i> , 190(1968), pp. 19-41
Dever, 'Ain Samiyeh'	W.G. Dever, 'MB II, Cemeteris at 'Ain Sâmiyeh and Sinjil', <i>BASOR</i> , 217 (1975), 23-36
Dever, 'Kirmil'	W.G. Dever, 'A Middle Bronze Age I Cemetery at Kh. el-Kirmil', <i>Eretz-Israel</i> , 12 (1975), pp. 30-32
Dever, 'MB'	W.G. Dever, 'The beginning of the Middle Bronze Age in Syria-Palestine', F.M. Cross et alii (eds.) <i>Magnalia Dei, The Mighty Acts of God</i> , New York 1976, pp. 3-38
EAE, I-IV	<i>Encyclopedia of Archaeological Excavations in the Holy Land, I-IV</i> , Jerusalem 1975-1978
Glueck, <i>EEP IV</i>	N. Glueck, <i>Explorations in Eastern Palestine IV</i> , New Haven 1951 (<i>AASOR</i> , 25-28).
Gophan, 'Zureiqia'	R. Gophna & E. Ayalon, 'A Fortified Site from the MBIIa in Kh. Zureiqia', <i>Tel Aviv</i> , 9 (1982), pp. 69-78
Gophna-Beck, 'Rural'	R. Gophna & P. Beck, 'The Rural Aspect of the Settlement Pattern of the Coastal Plain in the Middle Bronze Age II', <i>Tel Aviv</i> , 8 (1981), pp. 45-80.
IEJ	Israel Exploration Journal
Oren, 'Achzib'	E.D. Oren, 'The Pottery from the Achzib Defense System. Area D: 1963, 1964 Seasons', <i>IEJ</i> , 25 (1975), pp. 211-225
RB	<i>Revue Biblique</i>
Smith, <i>Kufin</i>	R.H. Smith, <i>Excavations in the Cemetery at Khirbet Kufin, Palestine</i> , London 1962.
ZDPV	Zeitschrift des Deutschen Palästina-Vereins